

Evlia Cselebi, a világ török fölmérője

Izstambul, 1611. március 25–Kairó, 1684?

A világ egyik legnagyobb felfedezőjeként számon tartott Alexander von Humboldt már utazásai idején a nyugati világ legismertebb személyiségei közé tartozott. Ezt részint annak köszönhetjük, hogy a sajtó szinte minden lépéséről azonnal tájékoztatta a korabeli közvéleményt, részint pedig annak, hogy gyors egymásutánban jelentek meg az utazásairól és eredm-

nyeiről beszámoló tudományos munkái. Éppen ellentétes pályát futott be az oszmán-török Evlia Cselebi: bár ő is óriási területeket járt be, s utazásairól részletes feljegyzéseket készített, tervezett munkáját azonban nem fejezte be és nem tette közzé, így rá és művére jó százötven éven át a feledés homálya borult. A 19. század első felében kezdtek fölkapni a nevét, s mára az oszmán

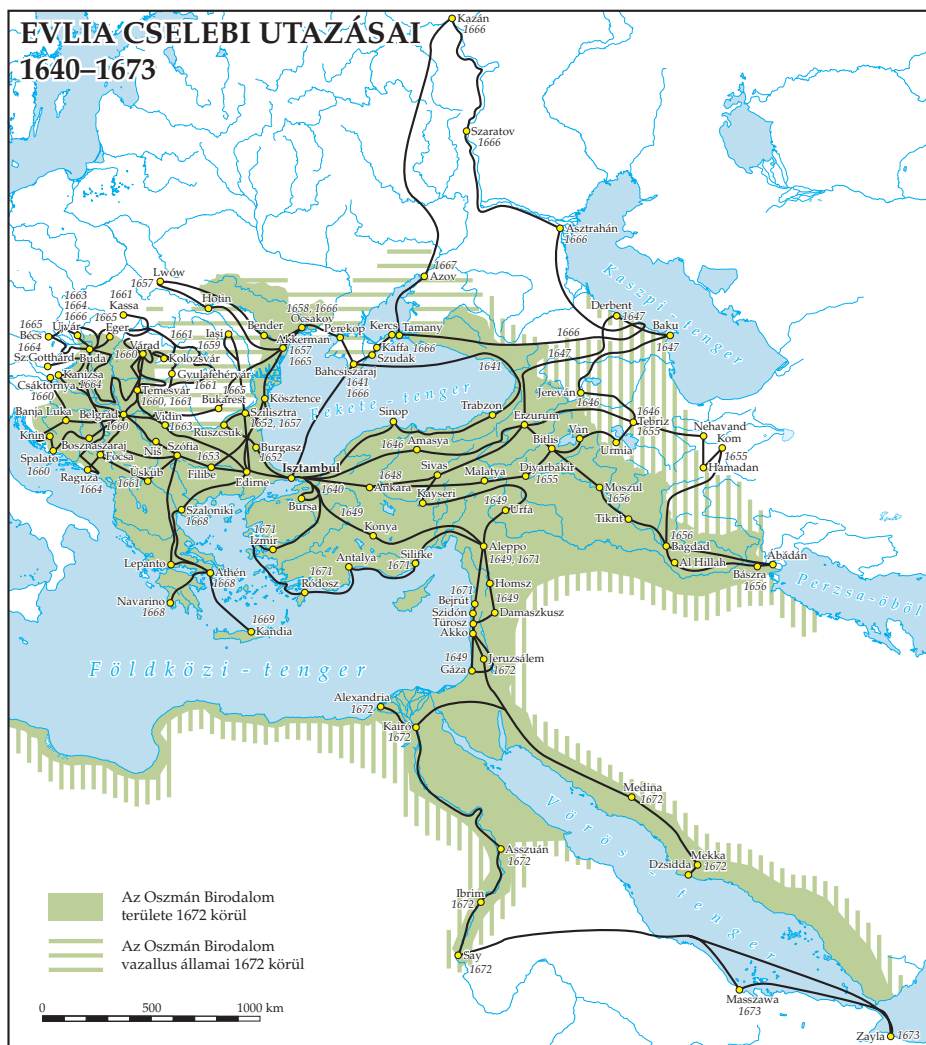
Török emlékbélyeg Evlia Cselebi születésének 400. évfordulójára

civilizáció egyik legismertebb és legelismertebb alakja lett. Ha valami csoda folytán föltámadna és eljönne közénk, nehezen hinné el, hogy az „ősellen-ség”, az egykori keresztény világ mai csúcsszerve, az Európa Tanács „a 21. századi emberiségnek utat mutató húsz legfontosabb személyiség” egyikének választotta, az UNESCO pedig 2011-et Evlia Cselebi évének nyilvánította születésének 400. évfordulója alkalmából.

Ki volt Evlia Cselebi?

Evlia Cselebi életét jobbra saját megjegyzéseiből, illetve néhány épületen hátrahagyott „falfirkájából” ismerjük. Eszerint 1611. március 25-én született Izstambulban. Valódi nevét nem tudjuk, egy bizonyíthatatlan feltevés szerint egyik tanára iránti tiszteletből vette fel az Evlia Cselebi írói álnevet (az *evlija* szentet, istenfélőt jelent, a *cselebi* pedig cím, amelyet írni-olvasni tudó, művelt emberek viselhetek). Apja, akit Dervis Mehmed Zillinek hívtak, udvari aranyműves volt, jómódú ember, így Evlia Cselebi kiváló nevelésben és oktatásban részesült. Anyja révén rokonságba került a befolyásos Abaza családdal, amely több neves államférfit, nagyvezírt adott a birodalomnak. Négy évig a Topkapi Szerájban szolgált IV. Murád szultán körül, majd az udvari lovasság kötelékébe lépett.

1640-től az 1680-as évek elejéig kisebb megszakításokkal egyfolytában utazott. Általában rokon államférfiak, követek, kereskedők konvojaihoz vagy felvonuló hadseregekhez csatlakozva a hatalmas birodalom szinte minden szögletét bejárta Jementől a Krím-félszigetig, a Volga-vidéktől Budáig. Sőt, nem mindenben igazolható állítása szerint Nyugat-Európa több országá-

ban is megfordult. 1665-ben egy török követség tagjaként valószínűleg Bécsbe is eljutott.

1671-től haláláig Egyiptomban tartózkodott, és itt próbálta megszerezni azt a hatalmas anyagot, amelyet utazásai és hadi kalandjai során jegyzett fel különböző országokról, városokról, építményekről, népekről, azok szokásairól, vallásáról, nyelvéről, gazdasági tevékenységéről és mindennapi életéről. Így született meg *Szejáhatnáme* (Utazások könyve) című, tízkötetes munkája, amely páratlan tablót nyújt a 17. századi Oszmán Birodalomról. Az utóbbi két-három évtizedben kibontakozó széles körű kutatások sem tudták tisztázni, hogy meddig is élt Evlia Cselebi. Egyesek szerint 1684–1685-ben, mások szerint 1687–1688 táján hunyt el, minden valószínűség szerint Kairóban. Családot nem alapított, mert valószínűleg úgy gondolkodott, mint Humboldt, aki – legalábbis Daniel Kehlmann, a német tudós nagy sikerű irodalmi életrajzának, *A világ fölmérésének szerzője* szerint – azt tartotta: „Az ember akkor házasodik meg, ha semmilyen lényeges célja nincs az életben.”

A Google internetes keresőrendszer logója az emlékévé tiszteletére

A mű sorsa

Evlia Cselebinek nem adatott meg, hogy hatalmas művét végleges formába öntse. Úgy tűnik, a 4. kötet gondozása közben ragadta el a halál, így aztán a többi kötet inkább csak fogalmazvány-nak tekinthető. Már az is kész szerencse, hogy ilyen körülmények között a kézirat egyáltalán fennmaradt Evlia egyik barátjának örökségében, mígnem 1715 táján magára vonta egy Kairóban időző nagy könyvgyűjtő, Hadzsi Besir aga főeunuch figyelmét. Neki küldték el ajándékkul 1742-ben Isztambulba, ahol feltehetőleg az ő ösztönzésére több másolatot készítettek róla. Ám hiába fáradozott annyit Besir aga, halála után a mű lassanként ismét teljes feledésbe merült. Az eredeti kézirat kötetei több kézen szóródtak szét, s az

egyik másoló 1745–1746 táján úgy vélekedett, hogy rajta kívül csak egy bizonyos Rakim efendi ismeri a művet. Jelenlegi ismereteink szerint a 18. században mindössze egyetlen tudós vette kézbe. Bár az érdeklődés ébredését jelzi, hogy a század utolsó harmadában az udvari könyvtár számára összegyűjtötték az eredeti kézirat elérhető példányait (a 9. és a 10. kötet sajnos nem került elő), és 1795-ben udvari főemberek részére kivonatos másolatot készítettek róluk, a mű lényegében elveszítette aktualitását, mielőtt megismerhették volna. Így tehát ahelyett, hogy valaha is a kortárs oszmán-török kultúra szerves részévé vált volna, a *Szejáhatnáme* voltaképpen történeti forrásként kezdte meg pályafutását.

Nem egészen tíz évvel az utolsó másolat elkészülte után Joseph von Hammer-Purgstall, az oszmanisztika egyik „atyja” már tudományos szempontból értékelte, amikor „a legfigyelemreméltóbb” keleti kéziratnak nevezte, amellyel addigi munkája során találkozott. Ő volt az első, aki Evlia művének kéziratait tudományos feldolgozás céljából gyűjteni kezdte, és aki

A Topkapi palota

Az Isztambulban található *Topkapi* (magyarul „Ágyúkapu”) palota 1465 és 1856 között az Oszmán Birodalom adminisztrációs központja és egyben a szultánok lakhelye volt. Építését II. Mehmed (1444–1446 és 1451–1481) rendelte el 1459-ben. A palota az Aranyszarv-öböl és a Márvány-tenger között fekszik. Több kisebb-nagyobb épületből és négy udvarból áll. Jelenleg múzeumként működik.

Az első udvarba a Birodalmi Kapu vezet. Itt található a *Hagia Eirene*-templom, a régi pénzverde, szökökutakkal és virágoskertekkel. (Nevezetes a Hóhér Szökökútja, ahol a kivégzések után a hóhér megmosta a kezét és a bárdját.)

Az Üdvözlés Kapuja vezet a második udvarba. Itt kaptak helyet az istállók, valamint a *diván* (tanácssterem) az északi, a konyhák pedig a déli oldalon. A tanácssteremben gyűltek össze a birodalom vezetői, hogy megvitassák az ország ügyeit. A helyiség nyugati falába egy rácsos ablakkal ellátott fülkét vágtak, ahonnan a szultán megfigyelhette az ülést. Mivel az elfüggő-

nyözött helyiségbe belátni nem lehetett, a tanács tagjai sohasem tudhatták, jelen van-e a szultán vagy sem.

A Boldogság Kapuján át jutunk a harmadik udvarba. Ez a palota szíve: egy gazdag kert, amiben több épület, többek között a kincstár, a hárem és III. Ahmed (1703–1730) könyvtára található. Itt tartották rezidenciájukat a szultánok, akik a 16. század második felétől már jobbára a háremben laktak. A hárem épületében élt a szultán anyja is, a *válide*, valamint a szultán ágyasai és feleségei, családtagjai és gyermekei, illetve ezek szolgálói. A Szent Palást Pavilonban helyezték el Mohamed köpenyét, kardját, egyik fogát és más ereklyéket. Még a szultán és családja is egy évben csak egyszer léphetett be ide.

A negyedik udvar a szultán magánkertjeként funkcionált. Itt építette fel IV. Murád szultán (1626–1640) 1639-ben a Bagdad Pavilont, a város bevételeinek megünneplésére. A Topkapi 1856-ig szolgált szultáni lakhelyként, ekkor I. Abdul-Medzsid (1839–1861) az egész udvartartásával az újonnan épült Dolmabahce palotába költözött át.

O. E.

A kihallgatási terem a szultáni trónnal

az első két kötetet angol fordításban nyomtatásban is hozzáférhetővé tette (1834-ben, illetve 1850-ben). Az első eredeti, arab betűs Evlia-szöveg 1840-ben látott napvilágot Isztambulban *Müntahabat-i Evlia Cselebi* (Szelvények Evlia Cselebitől) címmel. Ebben az első kötet bevezető részét adták ki, a *Szejáhatnáme* többi részéről pedig igen silány kivonatokban próbáltak tájékoztatást adni. Ezért aztán a kíváncsival éppen ellentétes hatást értek el: a válogatás alapján szokássá vált Evlia munkáját az Ezeregyéjszaka meséihez hasonlítani, ami az akkori felfogás szerint azt jelentette: komolytalan forrásról van szó.

A 19. század végén Ahmed Dzsevedet, az *Ikdám* című lap és nyomda tulajdonosa és Nedzsib Aszim végre hozzáfogott a *Szejáhatnáme* teljes szövegének kiadásához. Az 1896-ban induló munka azonban 1900-ban, a 6. kötet kiadása után megakadt, mert a cenzúra túl veszélyesnek ítélte a művet. Majd négy évtizedet kellett még várni, míg az utolsó, 10. kötet 1938-ban napvilágot láthatott (az utolsó kettő már latin betűs átírásban). Ez a rengeteg hibával megtűzdelt, az eredeti szöveget hol megcsontkítva (cenzurázva), hol összevontan, hol kihagyásokkal közlő összkiadás lett a 20. századi kutatások nyersanyaga. A turkológusok többsége ugyan mindig is tisztában volt azzal, hogy elkerülhetetlen egy új, a hiteles szöveget tartalmazó publikáció (ezen próbált részlegesen segíteni az 1980-as évek végén indult, de torzóban maradt hasonló kiadás), azonban a szorosán vett szakmai (olvasati, értelmezési stb.) nehézségek miatt csak a közelmúltban vállalkoztak jól képzett török és amerikai kutatók arra a nem mindennapi feladatra, hogy latin betűs átírásban, azaz értelmezve adják közre a *Szejáhatnáme* teljes szövegét. A *Yapı ve Kredi Bankası* nevű török bank anyagi támogatásával 1996-ban indult vállalkozás 2007-ben, szinte csak „tegnap” fejeződött be, aminek eredményeképpen ma már széles körben hozzáférhető Evlia Cselebi páratlan alkotása. Persze az elmúlt fél évszázadban sokan voltak, akik Evliáról szóló írásaikban vagy egy-egy területre vonatkozó szövegrészleteinek kiadásában és fordításában az eredeti kéziratokra támaszkodtak, mégis elmondható:

Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856).
Litográfia, 1843

Evlia Cselebi munkája ezzel a kiadással lett igazán közkinccsé, jutott el oda, ahová már a 17. században el kellett volna jutnia.

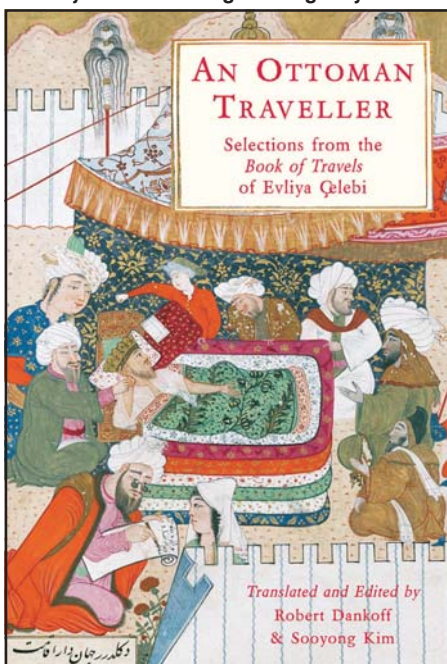
Műfaji kétségek

Milyen munka is Evlia *Szejáhatnáme*-je? Ez a mű kettős szerkezetű: külső keretét az utazások, a különféle látni- és megörökítenivalók, azaz a topográfiai leírások adják, a belső forma pedig csodás vagy a szerző által átélt (olyanként feltüntetett), kortárs eseményekből épül fel. Fantasztikum és valóság, fikció és pontos megfigyelések tömege keveredik benne. A 17–18. századi osz-

mán-török értelmiség azonban láthatólag nem méltányolta kellőképpen, a mű igazi értékeit csak a 20. századi történetkutatás fedezte fel. Ez a felemás fogadtatás leginkább arra vezethető vissza, hogy Evlia Cselebi könnyedén átlépte azokat a műfaji határokat, amelyek a korabeli és a későbbi értelmiség számára megszokottak voltak.

Evlia művét sokáig a földrajzi irodalomhoz sorolták és sorolják sokan ma is. Utazóról lévén szó, ez bizonyos mértékig helytálló is, de a *Szejáhatnáme* végső soron egyetlen hagyományos kategóriába sem gyömöszölhető be. Nem klasszikus értelemben vett muszlim földrajzi tudományos munka (*szurát al-arz*), hiszen nincs benne rendszeres kozmográfia, csillagászat, természetföldrajz stb., tehát az ilyen művekhez képest az olvasók hiányosnak érezhették. Az úgynevezett *kitáb al-buldán* (Országok könyve) és *kitáb al-maszálik va'l-mamálik* (Az utak és a birodalmak könyve) típusú könyveknél viszont, amelyek országokról, városokról és utakról nyújtottak általános ismereteket (gyakran ábécérendben), tematikailag jóval bővebb, hiszen Evliánál történeti összefoglalók, kortárs történeti és társadalmi események, igen aprólékos – egy-egy város, tájegység geográfiai jellemzőire, a települések falaira, lakónegyedeire, dzsámikra, fürdőkre, kolostorokra, fogadókra, alapítványokra, búcsújáró helyekre, feliratokra, a helyi állami hivatalokra és a hadsereg alakulataira kiterjedő – topográfiai és közigazgatási ismeretek olvashatók, vagyis a műfaj meghatározó darabjaihoz képest bőbeszédűnek tűnhetett. A különlegességek iránti vonzalma ugyan rokonítja a muszlim földrajzi irodalom úgynevezett *adzsáib al-mahlukat*, vagyis a „csodás lényekről, teremtményekről” szóló, az oszmánoknál egyébként fölöttébb népszerű műfajjal, de ahhoz képest kozmológiai és zoológiai érdeklődése elhanyagolható. Leginkább persze az útleírás (*szejáhatnáme*) műfajával tart rokonságot, csak hogy ez az oszmánoknál inkább az úgynevezett *menzilnámék* (úti állomások és útvonalak leírásai) vagy a tengerészek esetében a portolánok formájában virágzott, s az amúgy a klasszikus iszlámban is kevés művel képviselt műfaj az oszmánoknál még mostohább

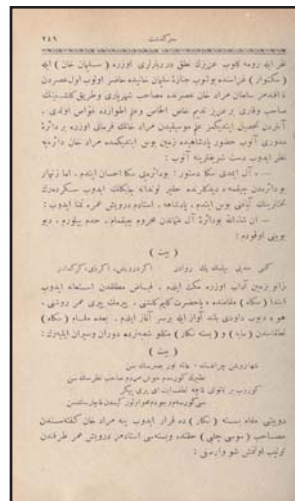
Szejáhatnáme-válogatás angol nyelven

sorsra jutott: miközben az Oszmán Birodalomról a 16. század végéig több mint 400 nyugati útleírás született, az oszmán művek száma 10–20 között mozog, és valódi útleírás elvéve akad közöttük. Evlia azzal is kilóg az oszmán útleírók közül, hogy összesen 26, egyenként 70–80 elemből álló szójegyzéket közöl, melyben különböző népek nyelvét ismereti nagyjából azonos rendszer szerint: a számokat, a mindennapi élettel kapcsolatos alapszavakat és végül néhány profanitást (nyíltabban kifejezve: káromkodásokat és szexuális kapcsolatteremtésre alkalmas szavakat). A nyelvészeti elemzések mind arra az eredményre vezettek, hogy a glosszáriumokban egy nagy tehetségű nyelvész nyilatkozik meg, aki képes volt dialektikus különbségek pontos rögzítésére. Ettől azonban még nem vált földrajzi íróvá, annál is kevésbé, mert láthatólag a földrajz alapfogalmaival sem volt tisztában. Amit viszont ismert és használt belőlük, az mind a hagyományos ptolemaioszi világméretű térképhez tartozott, amivel Evlia igencsak korszerűtlen jelenség lehetett a 17. század közepétől új utakra lépő oszmán földrajztudományban.

Történelmi mű?

Hiányérzetet vagy vegyes érzelmeket kelthetett a *Szejáhatnáme* azokban is, akik történelmi művet, úgynevezett *tá-rihot* akartak látni benne. A lényegét egyik 18. századi másolója mondta ki, aki szerint a mű „nagyon bájos történelmi munka (*tárih*), de nem olyan szabályos, mint a többi krónika”. Nem is lehetett olyan, hiszen szerzője nem annak szánta. Nem szokásos dínasztia-történetet írt kronologikus rendben, hanem az oszmán civilizáció egész szövedékét – sőt, olykor ezen túllépve, nem muszlim népek és földek viszonyait – kívánta bemutatni szórakoztató formában, egyéni látásmóddal és a történelmi művekben kevésbé megszokott kritikai szellemmel. Saját közegében furcsának, idegennek hatott az is, hogy leírásaiban a szerző saját magát állította a középpontba, ő lett művének főszereplője, jóllehet az oszmán világban

Címlap és egy oldal Evlia Cselebi művének arab betűs, befejezetlenül maradt 1896. évi kiadásából

a személyiség elrejtése, háttérben maradása volt a norma.

Evlia Cselebi tehát egyszerre volt kissé korszerűtlen (tudományos fogalomhasználatát és világméretét illetően) és hihetetlenül modern (mint az egyéniség felfedezője és előtérbe állítója). Műve is ugyanezt a kettősséget mutatja: miközben fogalmi rendszerében teljesen hagyományos, és a történelmi művekhez hasonlóan az iszlám felsőbbrendűségének tudata hatja át, egy olyan kortörténet és útleírás formájába öltöztetett irodalmi alkotás, amely elsősorban szórakoztatás, a szórakoztatva tanítás céljából íródott.

S ha már eszmefuttatásomat egy német tudós példájával kezdtem, zárásként is hadd hivatkozzam egy német párhuzamra, ami segíthet meg-

világítani Evlia teljesítményének egyediségét. Német nyelvterületen született és virágzik az a műfaj, amit *Landeskundé*nek, magyarul hon- vagy országismeretnek neveznek. Ez a földrajzi, történelmi, gazdasági, társadalmi, illetve kulturális nézőpontokat egyesítő műfaj annak a 17. században kialakult és a 18. században uralomra jutott történetírói iskolának (*Staatskunde* = államismeret) köszönheti sikerét, amely a világhírók írásával felhagyva és a modern forráskritikát a társtudományok eredményeivel elegyítve az összehasonlító államtörténetet tette a történetírás tárgyává.

Evlia munkáját akár az *irodalmi Landeskunde* egy korát megelőző darabjának is felfoghatjuk, a szerzőt pedig – Kehlmann kifejezését kölcsönvéve – a világ egyik legnagyobb, eredeti és pótolhatatlan értékű adatok tömkelegét ránk hagyó „fölmérőjének” is tarthatjuk. Ebben az összefüggésben szemlélve jobban értjük, hogy miért fogadták kissé idegenkedve muszlim kortársai, s hogy miért tiszteli a mi korunk Evlia Cselebiben egy letűnt civilizáció egyik legeredetibb képviselőjét. És persze tiszteli benne a nagy mesélőt is, hiszen, mint Kehlmann írta Humboldtról, akinek úti beszámolóját némi csalódással fogadta a közvélemény: „csak abból lesz híres utazó, aki jó történeteket hagy hátra.”

FODOR PÁL

E számunk szerzői

DÖMÖTÖRFI TIBOR PhD, tud. főmts. (MTA TTI); **FARKAS ILDIKÓ** PhD, tud. mts. (MTA TTI); **FODOR PÁL** az MTA doktora, ig. h. (MTA TTI); **GLATZ FERENC** akadémikus, ig. (MTA TTI); **GYÁNI GÁBOR** akadémikus, kutatóprofesszor (MTA TTI); **JORDÁN GYULA** a tört. tud. kand., egy. docens (ELTE BTK); **KUGLER, GEORG** (Kunsthistorische Museum, Bécs, Ausztria); **OPLETAL, HELMUT** újságíró, sinológus, vendégprofesszor (Universität Wien, Ausztria); **OPRÁN EMESE** tud. smts. (MTA TTI); **STARK ANTAL** a közgazd. tud. doktora (Budapest); **VÁMOS PÉTER** kand., sinológus, tud. főmts. (MTA TTI); **WOLFRAM, HERWIG** professor emeritus (Universität Wien, Ausztria)

Rövidítések:

egy.: egyetemi, ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, főmts.: főmunkatárs, h.: helyettes, ig.: igazgató, kand.: kandidátus, MTA: Magyar Tudományos Akadémia, mts.: munkatárs, smts.: segédmunkatárs, TTI: Történettudományi Intézet, tud.: tudományos